SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

# INTELLEKTUAL RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALAR: PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA ULAR BILAN ISHLASH ASOSLARI

***Xudoyberganova Kamola***

***Jizzax davlat pedagogika universiteti***

***511-26-guruh talabasi***

***Annotatsiya***

*Maqolada intellektual rivojlanishi sustlashgan bolalarning tushunchasi, darajalari, kelib chiqish sabablari va psixologik xususiyatlari ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu toifadagi bolalarni o‘qitish va tarbiyalashning asosiy tamoyillari hamda oila, maktab va mutaxassislar hamkorligining ahamiyati yoritib berilgan.*

***Kalit so‘zlar***

*intellektual rivojlanish, aqliy sustlik, maxsus ta’lim, inklyuziv ta’lim, erta yordam, individual yondashuv.*

**Kirish**

Bugungi kunda har bir bolaning sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbekistonda ta’lim va nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi qonunlar bu huquqni mustahkamlaydi. Xalqaro darajada ham nogironligi bo‘lgan shaxslarning teng huquqliligi va ularning ta’limga erishish imkoniyati BMT Konvensiyasida hamda YUNESKOning Salamanka bayonotida alohida ta’kidlangan.

Shunga qaramay, jamiyatda intellektual rivojlanishi sustlashgan bolalar haqida to‘liq va to‘g‘ri tushuncha hali ham yetarli emas. Ko‘pincha bunday bolalar «dangasa», «aqli past» yoki «tarbiyasiz» deb baholanadi. Bu esa, bir tomondan, bolaga kerakli yordam berilishini kechiktiradi, boshqa tomondan, uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, erta aniqlangan va to‘g‘ri tashkil etilgan yordam bola rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli bunday bolalarning

xususiyatlarini bilish nafaqat defektologlar va psixologlar, balki har bir o‘qituvchi, tarbiyachi va ota-ona uchun zarur.

Maqolaning maqsadi – intellektual rivojlanishi sustlashgan bolalarning asosiy xususiyatlarini o‘rganish va ular bilan ishlash yo‘llarini umumlashtirishdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: tushuncha va darajalarini aniqlash; kelib chiqish sabablarini ko‘rib chiqish; psixologik xususiyatlarini tahlil qilish; ta’lim-tarbiya ishining tamoyillari va yordam yo‘nalishlarini ko‘rsatish.

**Metodlar**

Tadqiqot nazariy xarakterga ega. Unda ilmiy-psixologik va defektologik adabiyotlar, xalqaro tasniflar (DSM-5, ICD-11), xalqaro hujjatlar hamda O‘zbekiston qonunchiligi o‘rganildi. Ma’lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot doirasida bolalar bilan bevosita tajriba o‘tkazilmadi, shuning uchun olingan xulosalar mavjud ilmiy ma’lumotlarning tahliliga asoslanadi.

**Natijalar**

**1. Tushuncha va tasnifi**

Intellektual rivojlanishi sustlashgan bolalarda aqliy faoliyat, ya’ni fikrlash, o‘rganish va yangi sharoitga moslashish qobiliyati tengdoshlariga nisbatan sekin rivojlanadi. Xalqaro tasniflarda bu holat intellektual nogironlik deb nomlanadi va u rivojlanish davrida boshlanadigan hamda intellektual faoliyatdagi va kundalik hayotga moslashishdagi cheklanishlar bilan tavsiflanadi. DSM-5 bo‘yicha bunday holat aholining taxminan bir foizida uchraydi.

Bola holatini baholashda faqat test natijasiga tayanish yetarli emas. Zamonaviy yondashuvda moslashuv faoliyati ham hisobga olinadi va u uch sohada ko‘riladi: konseptual (o‘qish, yozish, hisoblash, mustaqil fikrlash), ijtimoiy (muloqot, qoidalarni tushunish, munosabatlar) va amaliy (o‘ziga xizmat, kundalik ishlar). Og‘irlik darajasiga ko‘ra yengil, o‘rta, og‘ir va chuqur darajalar farqlanadi. Ularning taxminiy tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

**1-jadval. Intellektual sustlik darajalari (umumlashtirilgan tavsif)**

| Daraja | Taxminiy IQ | Asosiy xususiyatlari |
|---|---|---|
| Yengil | 50–69 | Maktab ko‘nikmalarini sekin, lekin o‘zlashtira oladi; kundalik hayotda ko‘pincha mustaqil bo‘ladi, murakkab vazifalarda yordam kerak. |
| O‘rta | 35–49 | Nutq va sodda ko‘nikmalar sekin shakllanadi; kundalik ishlarda doimiy yo‘l-yo‘riq va nazorat talab etiladi. |
| Og‘ir | 20–34 | Nutq juda cheklangan; o‘ziga xizmat qilishda kattalarning doimiy yordami kerak. |
| Chuqur | 20 dan past | Aloqa va harakat imkoniyatlari juda cheklangan; to‘liq parvarish va qo‘llab-quvvatlash zarur. |

Shuni ta’kidlash kerakki, IQ ko‘rsatkichlari faqat taxminiy yo‘nalish beradi. Bir xil ko‘rsatkichga ega bolalarning imkoniyatlari turlicha bo‘lishi mumkin, shuning uchun har bir bolani alohida o‘rganish lozim.

**2. Kelib chiqish sabablari**

Adabiyotlarda sabablar odatda uch guruhga ajratiladi. Birinchisi – tug‘ilishdan oldingi omillar: irsiy va genetik kasalliklar, homiladorlik davrida ona tomonidan o‘tkazilgan infeksiyalar, zararli moddalar ta’siri, noto‘g‘ri ovqatlanish va stress. Ikkinchisi – tug‘ruq davridagi omillar: kislorod yetishmasligi, tug‘ruq jarohatlari, muddatidan oldin tug‘ilish. Uchinchisi – tug‘ilgandan keyingi omillar: bosh miya jarohatlari, miya yallig‘lanish kasalliklari va og‘ir infeksiyalar.

Bulardan tashqari, ijtimoiy-pedagogik omillar ham ahamiyatga ega. Bolaning dastlabki yillarda e’tibordan chetda qolishi, muloqot va o‘yin uchun sharoit yetishmasligi uning rivojlanishini sekinlashtirishi mumkin. Aqliy sustlikni pedagogik e’tiborsizlik oqibatida yuzaga kelgan vaqtinchalik ortda qolishdan farqlash muhim, chunki ularga yondashuv turlicha bo‘ladi.

**3. Psixologik xususiyatlari**

Idrok va sezgi. Bunday bolalarda idrok sekin va to‘liq bo‘lmaydi. Ular narsalarning rangi, shakli, kattaligini ajratishda qiyinchilik sezadi, ko‘rganini nomlash va tasvirlashda ham yordamga muhtoj bo‘ladi.

Diqqat. Diqqat barqaror bo‘lmaydi, tez chalg‘iydi va uni bir vazifaga uzoq jamlash qiyin kechadi. Qiziq bo‘lmagan mashg‘ulotda bola tezda charchaydi.

Xotira. Yangi material sekin eslab qolinadi, tez unutiladi va koʻp takrorlashni talab qiladi. Shu bilan birga, bola maʼnosini tushunmagan narsani mexanik yodlashga moyil boʻladi, koʻrgazmali va hissiy jihatdan yaqin material esa yaxshiroq esda qoladi.

Tafakkur. Tafakkurning eng muhim xususiyati – umumlashtirish, taqqoslash va mavhum tushunchalarni oʻzlashtirishdagi qiyinchilikdir. Bola koʻproq aniq, koʻz bilan koʻrib turgan narsalar bilan ishlaydi, sabab va oqibat bogʻlanishlarini tushunish unga qiyin boʻladi.

Nutq. Nutq odatda kech shakllanadi, lugʻat boyligi kam, gaplar sodda va koʻpincha grammatik jihatdan notoʻgʻri tuziladi. Talaffuzda ham kamchiliklar uchraydi. Nutqning rivojlanishi tafakkur bilan chambarchas bogʻliq boʻlgani uchun nutq ustida ishlash aqliy rivojlanishga ham ijobiy taʼsir qiladi.

Hissiy-irodaviy soha. Mustaqillikning pastligi, kattalarga qaramlik, kayfiyatning tez oʻzgarishi, oʻz xatti-harakatini boshqarishdagi qiyinchiliklar kuzatiladi. Muvaffaqiyatsizliklar takrorlansa, bolada oʻziga ishonchsizlik va qoʻrquv paydo boʻlishi mumkin.

**4. Taʼlim-tarbiya ishining asosiy tamoyillari**

Maxsus pedagogika bunday bolalar bilan ishlashda bir qator tamoyillarga tayanishni tavsiya etadi. Ular quyidagilardir: koʻrgazmalilik, yaʼni yangi bilim real narsa, rasm va amaliy harakat orqali beriladi; izchillik va bosqichma-bosqichlik, bunda material mayda qismlarga boʻlinib, soddadan murakkabga qarab oʻrgatiladi; takrorlash, yaʼni oʻtilgan mavzu turli shaklda qayta mustahkamlanadi; individual yondashuv, yaʼni vazifalar bolaning imkoniyatiga mos tanlanadi; korreksion yoʻnalish, yaʼni oʻqitish jarayonida rivojlanishdagi kamchiliklar tuzatib boriladi; shuningdek, ragʻbatlantirish, yaʼni har bir kichik yutuq eʼtirof etiladi.

**5. Yordam koʻrsatish yoʻnalishlari**

Erta yordam. Muammo qanchalik erta aniqlansa, yordam shunchalik samarali boʻladi. Shuning uchun oila, shifokor va tarbiyachilar bola rivojlanishidagi ortda qolish alomatlariga oʻz vaqtida eʼtibor berishi kerak.

O‘yin va amaliy faoliyat. Bunday bolalar uchun o‘yin eng qulay o‘rganish shaklidir. Qurish, chizish, applikatsiya, kundalik ishlarni bajarish kabi mashg‘ulotlar qo‘l mayda motorikasini, diqqatni va tasavvurni rivojlantiradi.

Mutaxassislar yordami. Defektolog, logoped va psixolog bilan muntazam mashg‘ulotlar nutqni, muloqot va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Oila bilan hamkorlik. Ota-onalar bolaning birinchi o‘qituvchisidir. Ularga bolaning imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash, uyda mashg‘ulot o‘tkazish va bolani qo‘llab-quvvatlash usullarini o‘rgatish muhim ahamiyatga ega.

Inklyuziv ta’lim. Imkoniyati bo‘lgan bolalar uchun oddiy maktablarda maxsus sharoit va yordamchi mutaxassislar bilan ta’lim olish yo‘lga qo‘yilmoqda. Bu bolaning tengdoshlari bilan muloqot qilishiga va jamiyatga moslashishiga yordam beradi. Biroq buning samarali bo‘lishi uchun o‘qituvchilar tayyorgarligi, individual dastur va moslashtirilgan muhit zarur.

**Muhokama**

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, intellektual rivojlanishi sustlashgan bolalarning qiyinchiliklari ko‘p qirrali bo‘lib, ular idrok, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va hissiy sohada birgalikda namoyon bo‘ladi. Shu sababli yordam ham kompleks, ya’ni pedagogik, psixologik va tibbiy jihatlarni birlashtirgan holda tashkil etilishi kerak.

L.S. Vygotskiy bolaning kamchiligi uning rivojlanishini to‘xtatib qo‘ymaydi, balki rivojlanish o‘ziga xos yo‘l bilan boradi, deb ta’kidlagan. Uning «yaqin rivojlanish zonasi» haqidagi g‘oyasiga ko‘ra, bola kattalar yordami bilan mustaqil bajara olmaydigan vazifalarni ham o‘zlashtira oladi. Bu fikr bunday bolalar bilan ishlashda to‘g‘ri tashkil etilgan yordam va tarbiyaning ahamiyatini tasdiqlaydi: asosiy e’tibor bolaning nimani qila olmasligiga emas, balki yordam bilan nimaga erisha olishiga qaratilishi lozim.

Muhim masalalardan biri – jamiyatning munosabatidir. Bolaga nisbatan salbiy tamg‘a va past kutilmalar uning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shuning uchun o‘qituvchilar va ota-onalar bilan tushuntirish ishlarini olib borish, ularning bu bolalarga hurmat va sabr bilan munosabatda bo‘lishini ta’minlash kerak.

Ushbu maqola adabiyotlar tahliliga asoslangani sababli, uning natijalari kelgusida amaliy kuzatuv, suhbat va so‘rovnoma kabi usullar bilan to‘ldirilishi mumkin.

**Xulosa**

Xulosa qilib aytganda, intellektual rivojlanishi sustlashgan bolalar maxsus e’tibor va yordamga muhtoj, biroq ular ham o‘rganish va rivojlanish qobiliyatiga ega. Ularning diqqati, xotirasi, tafakkuri va nutqi o‘ziga xos rivojlanadi, shuning uchun ta’lim ko‘rgazmali, bosqichma-bosqich va individual tarzda tashkil etilishi kerak.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: birinchidan, rivojlanishdagi muammolarni erta aniqlash; ikkinchidan, har bir bola uchun individual dastur tuzish; uchinchidan, ota-onalar bilan muntazam hamkorlik qilish; to‘rtinchidan, o‘qituvchilarni maxsus va inklyuziv ta’lim bo‘yicha tayyorlash. Bu yo‘nalishlar bunday bolalarning hayotga moslashuvini va jamiyatda o‘z o‘rnini topishini sezilarli yaxshilaydi.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-637, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasining «Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-641, 2020-yil 15-oktabr.

3. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: в 6 т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982.

4. Выготский Л.С. Основы дефектологии // Собрание сочинений: в 6 т. Т. 5. – М.: Педагогика, 1983.

5. Лубовский В.И. Психологические проблемы диагностики аномального развития детей. – М.: Педагогика, 1989.

6. Петрова В.Г., Белякова И.В. Психология умственно отсталых школьников. – М.: Академия, 2002.

7. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5). – Arlington, VA: APA, 2013.

8. Schalock R.L. et al. Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports. 11th ed. – Washington, DC: AAIDD, 2010.

9. World Health Organization. International Classification of Diseases, 11th Revision (ICD-11). – Geneva: WHO, 2019.

10. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. – New York: UN, 2006.

11. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994.